

ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС У ПРОБЛЕМУ СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Тимчук К. М.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглядається питання змістового наповнення поняття “підручник” для середньої школи від 50-х років XX ст. до початку XXI ст. Порівнюються різні підходи до створення самого підручника залежно від конкретної концепції навчання в різні періоди розвитку системи освіти в Україні, а також спроби деяких науковців ототожнити поняття “підручника” та “навчальної книги”. Простежується залежність системи освіти та зокрема процесу підручникотворення від політичного устрою в державі. Аналізується в хронологічному порядку процес створення науково-педагогічної літератури та профільних періодичних видань. Зроблено спробу підсумкового аналізу розвитку педагогічної науки на сучасному етапі.

Ключові слова: педагогіка, концепція підручника, шкільний підручник, навчальна книга, підручникотворення, дидактика, дидактичні вимоги, педагогічні дослідження, освітній простір.

В статье рассматривается вопрос содержательного наполнения понятия “учебник” для средней школы начиная с 50-х г. XX в. до начала XXI в. Сравниваются различные подходы к созданию самого учебника в зависимости от конкретной концепции обучения в разные периоды развития системы образования в Украине, а также попытки некоторых ученых отождествить понятия “учебник” и “учебная книга”. Прослежена зависимость системы образования, и в частности процесса создания учебника, от политического устройства государства. Анализируется в хронологическом порядке процесс создания учебника и профильных периодических изданий. Сделана попытка итогового анализа развития педагогической науки на современном этапе.

Ключевые слова: педагогика, концепция учебника, школьный учебник, учебная книга, создание учебников, дидактика, дидактические требования, педагогические исследования, образовательный простор.

In article the question of substantial filling of concept “textbook” for high school since 50th XX century prior to the beginning of XXI century is considered various approaches to creation of the textbook depending on the concrete concept of training during the different periods of development of an education system in Ukraine, and also attempts of some scientists to identify concept “textbook” and “the educational book” Are compared. Dependence of an education system, and in particular process of creation of the textbook, from a state political system is tracked. Process of creation of the textbook and profile periodicals is analyzed in a chronological order. Attempt of the total analysis of development of a pedagogical science at the present stage is made.

Keywords: pedagogy, conception of textbook, school manual, educational book, creation of a textbook, didactics, didactic conditions, educational research, educational space.

Необхідність створення підручників виникла ще в глибоку давнину. До нашого часу дійшли шумерські навчальні тексти, створені на глиняних дощечках, вік яких – близько чотирьох з половиною тисяч років. Звичайно ж, вигляд підручників змінювався, особливо з появою книгодрукування [8, с. 37-44]. Але, незважаючи на те, що книгодрукування розвивається вже протягом більш ніж чотириста років, історія широкого та систематичного застосування книги як спеціального засобу навчання – підручника нараховує всього 150-200 років.

Але і за цей час накопичений досвід побудови книги, призначеної для навчання, – підручника, створені сотні підручників, які запам'яталися не одному поколінню людей. У той самий час були створені підручники, які не запам'яталися. Перших називають гарними підручниками, інших – невдалими підручниками.

Спробуємо розглянути питання створення гарного підручника.

Над цим питанням ще в XVII столітті розмірковував Я. Коменський. У XIX столітті видатний російський педагог К. Ушинський формулює принципи теорії навчання та на практиці застосовує їх, створюючи власні підручники. В епоху Радянської влади в працях Н. Крупської було остаточно завершено теоретичну концепцію підручника як самостійного засобу навчання, а не тільки як інструмента в руках учителя, як передбачав Я. Коменський.

Останнім часом особливо інтенсивно розвиваються дослідження з проблем підручника – проводяться конференції та семінари, друкуються книги, захищаються дисертації, видаються періодичні видання. Використання підручника стає обов'язковим та багатогранним. Постає питання про вдосконалення методики конструювання різноманітних підручників. Необхідна чітка теорія створення підручника, яка б допомогла створити стандартизовані типи навчальних книг для окремих навчальних цілей та навчальних закладів.

Звичайно під терміном “підручник” розуміють книгу, що рекомендована для використання учнями в процесі навчання, або – книга, яка знаходиться під рукою, напихваті, є постійним помічником [15, с. 21]. Але навряд чи достатньо лише цих ознак, щоб чітко окреслити поняття “підручник”. На сучасному етапі розвитку педагогічної науки існує багато різних підходів до визначення поняття “підручник”. Розглянемо їх у хронологічному порядку.

На II Пленумі Вченої методичної Ради при Міністерстві освіти СРСР, присвяченому проблемам сучасного шкільного підручника, підручник розуміли так: посібник, за допомогою якого вчитель – організатор і керівник процесу навчання вчить, виховує та розвиває учнів, досягає ґрунтового та свідомого засвоєння знань, формує світоглядні погляди і переконання, систему вмінь та навичок самостійної навчальної роботи... та має в собі все необхідне для організації роботи учнів удома [1, с. 156].

С. Г. Шаповаленко використовує підручник як засіб для засвоєння основ наук, призначений для учнів [28, с. 37-50].

В. В. Краєвський відзначає, що підручник включає в себе опредмечену, запрограмовану не лише діяльність учня, але й діяльність учителя [14, с. 21].

І. Я. Лернер стверджує, що підручник покликаний служити організації всього процесу навчання [16, с. 46-64].

Масова навчальна книга, яка викладає предметний зміст освіти й окреслює види діяльності, призначені шкільною програмою для обов'язкового засвоєння учнями з урахуванням їхніх вікових особливостей, – це підручник для Д. Д. Зуєва [12, с. 34-35].

Прообраз навчання в єдності його змістового і процесуального боків – так розглядає підручник В. Бейлінсон [2, с. 35].

Підручник – це не проста модель людського досвіду, а надзвичайно складна, комплексна, яка поєднує в собі істотно різні види цього досвіду. При цьому дуже важливо, що в цій моделі завжди відображається відомий педагогічний досвід, і цей факт є головним для характеристики сутності підручника [4, с. 14]. А вже у 2006 році В. П. Беспалько стверджує, що гарний підручник – це підручник, у якому діагностично поставлені цілі навчання, до його складу входять тести для самоперевірки учнями ступеня засвоєння предмета, цілеспрямовано відібрано зміст навчання та виключено перевантаження ним учнів, крім цього підручник повинен мати оптимальний дидактичний процес, який гарантує досягнення цілей навчання [5, с. 60-70].

Історик А. Шоппен вважає, що шкільний підручник бере участь у процесі соціалізації підростаючих поколінь, яким він адресований; є втіленням не лише навчальних планів і програм, а й системи цінностей, певної ідеології та культури [29, с. 398-414].

В “Українському педагогічному словнику” С. Гончаренка зазначено: “Підручник – книга, в якій викладаються основи знань з певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки і культури. Для кожного типу навчальних закладів видаються підручники, які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та іншим особливостям тих, хто навчається” [7].

О. Я. Савченко бачить підручники носіями змісту освіти і водночас моделлю певної дидактичної і методичної системи [20, с. 10-12].

У російській педагогічній енциклопедії запропоноване таке визначення: підручник – книга, в якій систематично викладено основу знань у визначеній сфері сучасних досягнень науки та культури [17, 480].

За А. В. Хуторським, “підручник – комплексна інформаційно-діяльнісна модель навчального процесу, який відбувається в рамках відповідної дидактичної системи і включає в себе необхідні умови для його здійснення” [23, с. 10-18].

Я. П. Кодлюк відзначає, що шкільний підручник – це вид навчальної літератури, який репрезентує знання і види діяльності з конкретного навчального предмета відповідно до державних стандартів освіти та вимог навчальної програми з урахуванням особливостей цього предмета (його домінуючої функції), типу школи, вікових особливостей учнів і будується на засадах домінуючої концепції навчання [13, с. 251-254].

Російські науковці визначають підручник як цілісну систему, що відображає окреслену частину наукового знання та є засобом оволодіння учнями його функціями (описовою, пояснювальною, передбачувальною). У підручнику, крім знань, методів, цінностей, має бути ще й апарат контролю, який повинен забезпечувати зворотний зв’язок у навчальному процесі [18, с. 24-29].

Крім того, терміни “підручник” і “навчальна книга” в багатьох опублікованих джерелах розглядаються як синоніми [26, с. 7; 12, с. 34-35; 22, с. 17-20; 7].

Отже, ознайомлення з поглядами науковців на термін “підручник” різних років свідчить про те, що й досі немає загальноприйнятого дидактичного визначення цього поняття. Кожне з наведених вище визначень є наслідком підтримки автора тієї чи іншої дидактичної системи або навчальної концепції та пов’язане з розвитком теорії шкільного підручника і підручникотворення в країні на конкретному етапі реформування системи освіти. На сучасному етапі розвитку теорії освіти межі підручника розмиті у зв’язку з інтеграцією з іншими навчальними посібниками та виданнями, такими, як задачник, довідник, хрестоматія, словник, дидактичний посібник та ін. Крім того, невизначеність у розумінні змісту підручника вносить різноманіття його форм: паперовий, електронний, мультимедійний, на диску чи веб-сайті [23, с. 10-18].

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем підручникотворення в Україні засвідчив нерівномірність розвитку теорії шкільного підручника на різних етапах формування педагогічної думки, а також залежність цієї галузі наукового дослідження від усвідомлення ролі й місця підручника в навчально-виховному процесі на конкретному етапі розвитку педагогіки та школи [6, с. 12].

У 50-ті роки минулого століття, коли в ході сталінської реформи партійно-урядове керівництво уніфікувало українську систему освіти в радянську державну, починають окреслюватися питання, пов’язані із сутністю самого поняття “підручник” та його місця в системі освіти [19, с. 23], особливо після введення Закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (грудень 1958 р.), який передбачав запровадження обов’язкової 8-річної школи з виробничим навчанням (професійна профілізація), спеціалізованих шкіл для обдарованих дітей як зовнішню диференціацію. В цей самий час психологічними аспектами шкільних підручників займалися Г. Гранік, Л. Занков, Г. Костюк, І. Лернер, Н. Менчинська, В. Онищук, С. Якиманська та ін. Значну увагу розробленню та оцінюванню шкільних підручників приділяли і зарубіжні вчені, наприклад, Ф. Жерар та К. Роеж’єр у праці “Як розробляти та оцінювати шкільні підручники” [10].

60-ті відзначені активною науковою діяльністю Л. Занкова. Разом із співробітниками своєї лабораторії в 60-х рр. XX століття він розробив нову дидактичну систему, яка мала сприяти загальному психічному розвитку школярів і дістала назву “Дидактична система Л. Занкова”.

Основні принципи цієї системи:

1. високий рівень складності;
2. провідна роль у навчанні теоретичних знань, лінійна побудова навчальних програм;
3. просування у вивченні матеріалу швидкими темпами з неперервним повторенням та закріпленням у нових умовах;
4. усвідомлення школярами шляху розумових дій;
5. виховання у школярів позитивної мотивації навчання та пізнавальних інтересів, залучення емоційної сфери в процес навчання;
6. гуманізація взаємовідносин між учителем та учнем у навчальному процесі;
7. розвиток кожного окремого учня певного класу.

70-ті роки минулого століття означені розвитком питань логічного аспекту теорії підручника, оптимізації змісту підручника, зв'язком підручника з іншими засобами навчання, вдосконаленням його якості відповідно до вимог часу та досягнень педагогічної науки (С. Шаповаленко, В. Ляхов, Н. Гончарова, В. Онищук та ін. [12, с. 39]). Вийшли друком монографії з проблем шкільного підручника Д. Зуєва “Проблемы теории школьного учебника и пути его совершенствования”, 1976 р., та В. Бейлінсона. В цей самий час розпочинається випуск щорічника “Проблемы школьного ученика”, перший номер якого вийшов у березні 1974 року. А вже в 1977 році з'являються статті, присвячені методам аналізу та оцінювання шкільних підручників [28, с. 37-50].

Ці та багато інших різноманітних питань обговорювалися на сторінках щорічника: це і “Результати аналізу і перевірки підручників та інших навчальних книг”, і підготовка “Загальних рекомендацій щодо складання нових підручників”, і розроблення вимог до підручників з окремих навчальних предметів, нові концепції підручників, дослідження зв'язку підручника з іншими засобами навчання та ін.

Вагому роль у розв'язанні питання українського підручникотворення відіграла науково-практична конференція з проблем підручника для початкових класів, яка відбулася в Києві в 1975 році за участю науковців, авторів підручників, учителів столиці, викладачів педінститутів, фахових, художніх, технічних редакторів, гостей видавництва “Просвещение” на чолі з директором Д. Зуєвим та керівником групи з проблем підручників В. Бейлінсоном та ін. [25, с. 89-91]. Учасники конференції приділили велику увагу тогочасним реформам в освіті – перехід від 3-річної початкової школи до 4-річної та необхідність у створенні й удосконаленні нових підручників з можливістю переходу їх у стабільні для створення бібліотечних фондів шкіл, що не могло не позначитися і на реформуванні середньої ланки освіти.

80-ті роки минулого століття запам'яталися різними підходами до визначення дидактичних основ підручника (А. Гречихін [9], І. Журавльов [11], В. Цетлін [24] та ін.). Метод структурно-функціонального аналізу відображений у дослідженнях Д. Зуєва, зокрема в його монографії “Шкільний підручник”, 1983 р. [12, с. 34-35].

У цей період розпочинається новий етап у розвитку теорії шкільного підручника. Він пов'язаний з дослідженням і розробленням навчально-методичних комплексів та визначенням місця підручника в такому комплексі; досліджувалися питання аналізу окремих функцій підручника, змісту підручника та видів його структури, діяльність учнів та навчальні тексти (М. Скаткін, В. Цетлін, І. Журавльов, С. Бондаренко, Г. Гранік, Н. Тализіна та ін.). У 1984 році було прийнято “Основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи” (запровадження обов'язкової 11-річної школи з 4-річною початковою школою), у зв'язку з чим удосконалювалися навчальні програми, розширювалося та поглиблювалося поняття “зміст освіти”. У 80-х рр. оновлені складові змісту освіти виглядали так:

- система знань про природу, суспільство, техніку, способи діяльності, засвоєння яких дозволяє формувати у свідомості учнів відповідну діалектично-матеріалістичну картину світу;
- система загальних інтелектуальних і практичних навичок та вмінь, які є основою багатьох конкретних видів діяльності та забезпечують здатність молодого покоління до збереження культури;
- досвід творчої діяльності, її основні риси, які поступово були накопичені людством у процесі розвитку суспільно-практичної діяльності, досвід, який забезпечує здатність до подальшого розвитку культури;
- досвід емоційного ставлення до світу, один до одного, який разом зі знаннями та навичками є умовою формування в особистості системи цінностей [21, с. 102-103].

Усе це не могло не вплинути на дидактичні вимоги до конструювання підручників. Серед них найважливішою визнавалася необхідність розвивальної спрямованості змісту підручників: збільшення питомої ваги завдань, що стимулюють мислення, роздуми, висловлення власних думок; сприяння пошуковій роботі; формування в учнів активної пізнавальної діяльності і позитивного ставлення до навчання [25, с. 89-91].

Але, на жаль, у 1970-1980-ті рр. недоліки, притаманні адміністративно-командній системі, негативно відобразилися і на сфері освіти та науки. Якщо розвинені країни порівняно з 50-ми – початком 60-х рр. у декілька разів збільшили свої витрати на науку і освіту, здійснили прорив до нових технологій за рахунок потужного розвитку мікроелектроніки, інформатики, то Радянський Союз залишався на місці, втрачаючи пріоритети в розвитку науки і народної освіти. Розпочате реформування шкільної освіти “знизу” і “згори” у другій половині 80-х років ХХ століття набуло подальшого розвитку в незалежній Україні в 90-х роках, але ці процеси потребують осмисленого, теоретично обґрунтованого знання про досвід реформування школи в минулому [3, с. 45-50].

Прийнята 1993 р. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.) ставила за мету створити життєздатну систему безперервного навчання, сформувати інтелектуальний та культурний потенціал як найвищу цінність нації.

На сучасному етапі зміст освіти, під яким розуміють систему наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичні вміння і навички та способи діяльності, досвід творчої діяльності, світоглядні, моральні, естетичні ідеї та відповідну поведінку, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання [7], зумовлений необхідністю формування гуманітарного мислення, оволодіння рідною та іноземною мовами, знання літератури, культури, вивчення природничо-математичних дисциплін, удосконалення трудової підготовки, ознайомлення з професіями, ринковою економікою.

Головним завданням навчання є всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства, розвиток розумових та фізичних здібностей, особистісних якостей, формування активного громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору; на основі цього збагачення інтелектуального та культурного потенціалу народу.

Освіта в Україні будується на основі гуманізму, демократизації, національної свідомості, взаємоповаги.

За роки незалежності України зроблено суттєві кроки в розбудові національної системи освіти:

- розроблена нова законодавча база освітньої галузі;
- створено вітчизняні підручники і педагогічну пресу;
- оновлено зміст освіти;
- зроблено вагомі кроки щодо входження української освіти в європейський і світовий освітній простір. Зокрема, приведено у відповідність до міжнародних вимог освітньо-кваліфікаційні рівні та ступеневість освіти, розроблено Держстандарт освіти, укладено угоди про співпрацю з більш як п'ятдесятьма країнами світу, у 2005 р. Україна приєдналася до Болонського процесу.

Рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. Так, валовий показник охоплення навчанням у 2003 р. в Україні становив 79,6 % (для порівняння: в середньому у світі – 65 %, у країнах, які розвиваються – 61 %, високорозвинених країнах – 94 %, у країнах Східної Європи та СНД – 77 %). Кількість студентів вищих навчальних закладів на 10000 населення збільшилася з 316 осіб у 1990 році до 512 у 2003 р.

На завершення слід додати, що процеси оновлення створили ситуацію, в якій учитель може самостійно обирати підручник, який йому найбільше імponує. Це сприяє тому, що вчитель, визначаючись з основним засобом навчання, одночасно обирає і модель побудови навчального процесу, оскільки підручник, за твердженням дидактиків і методистів, є моделлю системи навчання, а отже, спрямовує діяльність учителя і учнів відповідно до концепції навчання, яку він реалізує.

Принцип альтернативності, реалізований у вітчизняній системі підручникотворення, надає можливість різним авторам відтворювати у змісті своїх підручників різні ідеї. Різноманітність концепцій підручників є об'єктивною реальністю, проте всі вони мають бути зорієнтованими на єдині загальні документи в цій галузі, на реалізацію учнями, які їх використовують, державного стандарту і державної програми. Залежність від цих документів, однак, не заперечує різної організації навчального матеріалу в підручнику і вибору авторами різних технологій навчання.

Цілком очевидно, що педагогічна наука не стоятиме на місці і розвиватиметься надалі, а це означає подальший розвиток, поглиблення та вдосконалення теорії і практики підручникотворення в Україні.

Література

1. II Пленум Ученого методического Совета при Министерстве просвещения СССР, посвященный проблемам современного школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1974. – Вып. 2. – С. 156.
2. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлинсон. – М.: Книга. – 1986. – С. 286.
3. Березівська Л. Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. / Л. Березівська // Рідна школа. – 2010. – № 1-2 (січень-лютий). – С. 45-50.
4. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект / В. П. Беспалько. – М.: Педагогика. – 1988. – С. 160.
5. Беспалько В. П. Отображение дидактического процесса в учебнике / В. П. Беспалько // Школьные технологии. – 2006. – № 6. – С. 60-70.
6. Височан Л. М. Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958-1991рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. М. Височан. – Івано-Франківськ, 2008. – 12 с.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко – К.: Либідь. – 1997. – С. 376.
8. Граник Г. Г. Психолого-дидактические проблемы создания школьных учебников / Г. Г. Граник. – М.: Вопросы психологии. – 2009. – № 3. – С. 37-44.
9. Гречихин А. А. О путях и возможностях типологического моделирования школьного учебника / А. А. Гречихин // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1985. – Вып. 15. – С. 12-32.
10. Жерар Ф.-М., Роеж'єр К. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники : / Ф.-М. Жерар, К. Роеж'єр / [пер. з франц. М. Марченко]. – К.: К.І.С., 2001. – С. 352.
11. Журавлев И. О некоторых дидактических требованиях к конструированию школьных учебников / И. Журавлев // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1983. – Вып. 12. – С.150-163.
12. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – М.: Педагогика. – 1983. – С. 240.

13. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підручник для магістрантів та студентів педагогічних факультетів / Я. П. Кодлюк. – К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”. – 2006. – С. 368.
14. Краевский В. В. Определение функций учебника как методологическая проблема дидактики / В. В. Краевский // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1976. – Вып. 4. – С. 21.
15. Кузнецов Ю. Філософія підручника / Ю. Кузнецов // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1-4. – С. 21.
16. Лернер И. Я. Состав содержания образования и пути его воплощения в учебнике / И. Я. Лернер // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1978. – Вып. 6. – С. 46-64.
17. Педагогический энциклопедический словарь / [Б. М. Бим-Бад, М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глобова и др.] – М.: Большая Российская Энциклопедия. – 2003. – С. 528.
18. Перминова Л. М. Конструирование школьного учебника: логико-дидактический поход / Л. М. Перминова, Т. Ю. Мартемьянова // Педагогика. – 2006. – № 8. – С. 24-29.
19. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы / Е. И. Перовский // Известия АПН РСФСР. – М.: Изд-во АПН РСФСР. – 1955. – Вып. 63. – С. 23.
20. Савченко О. Я. Якість і варіативність шкільного підручника як умова запровадження державних стандартів початкової освіти // Початкова школа. – 2001. – № 7. – С. 10-12.
21. Скаткин М. Н. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики. – М.: Просвещение. – 1982. – С. 102-103.
22. Фурман А. В. Орієнтири концепції навчальної книжки і підручника [А. В. Фурман, С. І. Атаманенко, В. В. Клименко, О. І. Цедик] // Рідна школа. – 1993. – №1. – С. 17 – 20.
23. Хуторской А. В. Место учебника в дидактической системе / А. В. Хуторской // Педагогика. – 2005. – №4. – С. 10-18.
24. Цетлин В. С. О структуре учебника / В. С. Цетлин // Теоретические проблемы современного школьного учебника: сб. науч. тр. / [отв. ред.: И. Я. Лернер, Н. Шахмаев]. – М.: Изд-во АПН СССР. – 1989. – С. 22-34.
25. Черкаський В. М. Науково-практична конференція з проблем підручників // Початкова школа. – 1975. – № 12. – С. 89-91.
26. Шабалин М. Теоретические основы учебника второго языка: автореф. дис. ... докт. пед. наук / М. Шабалин. – Москва. – 1973. – С. 7.
27. Шаповаленко С. Г. Методы анализа и оценки учебника / С. Г. Шаповаленко // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1977. – Вып. 5. – С. 37- 50.
28. Шаповаленко С. Г. Учебник в системе средств обучения / С. Г. Шаповаленко // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1976. – Вып. 4. – С. 37-50.
29. Шоппен А. К истории французской школьной книги / А. Шоппен // Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. – 1991. – Вып. 19. – С. 398-414.